

K TEORIJI PREHODA MED PRODUKCIJSKIMI NAČINI**

Povzetek. Avtor poskuša definirati kriterije, na podlagi katerih lahko govorimo o prehodu med produkcijskimi načini. Namesto klasičnih pristopov, ki kriterije iščejo na ravni produkcijskih sil ali odnosov menjave, zavzame stališče produkcijskih odnosov, definiranih kot družbena povezava med produkcijskimi enotami. Sledeč klasični sociologiji loči med organizirano in blagovno obliko produkcijskih odnosov, nato opredeli pogoje, v katerih blagovna proizvodnja preraste v kapitalistično. Ti pogoji so izpolnjeni, ko blagovni tip povezave zajame tudi reprodukcijo in alokacijo produkcijskih pogojev. S stališča tega kriterija avtor presoja, ali je ob trenutnih spremembah na Zahodu in na Kitajskem umestno govoriti o prehodu.

Ključni pojmi: produkcijski način, produkcijski odnosi, kapitalizem, družbene spremembe, marksizem, klasična sociologija.

Malo je družbenih teorij, ki ne bi menile, da opisujejo kako veliko družbeno spremembo, in tudi vsakdanja zavest se pogosto slepi s podobnimi iluzijami. Naloga teorije prehoda je, da razloči med spremembami, ki bistveno spreminjajo družbeno strukturo, in spremembami, ki to počno le na videz. Kvalitativna sprememba družbene strukture je mogoča le kot sprememba produkcijskih odnosov – to je, kot bomo pokazali, moto klasične družbene teorije, ki pa namesto dejanskih odnosov pogosto zgrabi izvedene pojave. Temu se niso izognili niti udeleženci velike marksistične razprave o prehodu iz fevdalizma v kapitalizem, ki so ustvarili dva medsebojno izključujoča tipa pojasnitve. Domet njihove teorije ne zadeva le zgodovine družboslovne misli, ampak tudi sodobno družboslovje, saj obvladuje današnje razprave o prehodu v nov tip kapitalistične ureditve na Zahodu in o odnosu med kapitalističnimi in socialističnimi tendencami na Vzhodu. Pričujoči spis se pomanjkljivosti sodobnih razprav zato loteva z razkrivanjem njihovih vzrokov v preteklih, pri čemer nakaže tudi nekaj – nujno shematičnih in rudimentarnih – rešitev.

* Asistent Marko Kržan, raziskovalec na Fakulteti za družbene vede, Univerza v Ljubljani.

** Pregledni znanstveni članek.

Velika razprava o prehodu iz fevdalizma v kapitalizem

Razprava o prehodu iz fevdalizma v kapitalizem,¹ ki je na dnevnem redu že poldrugo stoletje, je izoblikovala dve nasprotni pojasnitvi. Ker druga pri drugi na splošno ne spodbijata ugotovitve dejanskega stanja, lahko sklepamo, da je razcep učinek različne opredelitve predmeta. Na začetku razprave bi lahko tabora delili na marksističnega (Marx, Engels) in nemarksističnega (Sombart, Weber), najkasneje v 50. letih pa lahko isto opozicijo zaznamo znotraj marksističnega tabora kot razliko, če uporabimo poimevanje Stanojevića (1989: 20), med stališčem produkcijskih odnosov (M. Dobb) in stališčem odnosov menjave (P. Sweezy). Da razlikovanje ni preseženo, priča nasprotje med ortodoksno marksistično (Brenner) in svetovno-sistemske (Wallerstein, Arrighi) analizo nastanka kapitalizma in njegovih zadnjih metamorfoz. Razliko med glediščema bi lahko – s konceptualnim aparatom, ki je zunanji razpravi –, opisali kot nasprotujoči mnenji o prehodni naravi fevdalizma. O prehodu v striktnem pomenu lahko govorimo, kadar obstajata v dani družbeni formaciji dve nasprotni tendenci, katerih trenutno razmerje moči ne določa enoznačnega izida v smeri ene ali druge. Če nekoliko razširimo to opredelitev, lahko rečemo, da je razlika med velikima tokovoma misli o fevdalizmu ta, da skupina, ki poudarja primat produkcijskih odnosov, trdi, da fevdalni sistem sam na sebi ni prehodni sistem v zgornjem pomenu, zagovorniki stališča odnosov menjave pa, nasprotno, da je fevdalizem inherentno prehodni sistem, a s to posebnostjo, da je »pozitivni« izid prehoda v smeri novega sistema zagotovljen v naprej.

Skupna podlaga obeh pojasnitev je očitno nekakšen nemišljen konsenz o tem, kaj so produkcijski odnosi in kaj odnosi menjave. Čeprav se skozi desetletja empirično gradivo množi, ostaja konsenz trden. Produkcijske odnose navadno definirajo po dveh oseh: (i) *tehnični* glede na to, ali je neposredni proizvajalec (posamezni ali kolektivni delavec) sam sposoben upravljanja produkcijskih sredstev; in (ii) *pravno-lastninski* glede na to, kdo je – kot lastnik produkcijskih sredstev – lastnik (presežnega) produkta. Odnose menjave običajno vpeljejo s samoumevnostjo, ki ne potrebuje natančne definicije, označujejo pa tisto obliko cirkulacije dobrin, ki poteka s posredovanjem trga. Shematično rečeno se konsenz zvede na empiricistično umevanje družbenega procesa produkcije kot procesa, ki »najprej poteka v neposredni produkciji, nato pa mu sledi faza menjave« (Rubin, 1994: 53). Za prve je zato odločilna razvitost tehnične delitve dela, ker sestava neposrednega delovnega procesa določa (prisilen ali neprisilen) način prisvajanja. Za druge je odločilna razvitost družbene delitve

¹ Predstavljena stališča so povzeta po (Sweezy, 1976) in (Wallerstein, 1974: 346–358), kritični oris širše razprave pa je najti v (Stanojević, 1989: 19–42).

dela, produkcijske načine ločijo po stopnji in obliki razvitosti (svetovnega) trga.

Osrednji predstavnik prve tradicije je bil angleški ekonomist M. Dobb, katerega *Studies in the Development of Capitalism* (1946) so sprožile začetek razprave v 50. letih. Dobb je poskusil tezo, da je temeljno določilo kapitalizma proizvodnja za profit, ki jo posreduje tržna menjava, vzrok za njegov nastanek pa širitev svetovnega trga, ovreči s primerjavo med razvojem Zahodne in Vzhodne Evrope konec 15. stoletja. Dobb trdi, da razvoj trga in prodaje za profit, ki sta v tem času vseevropski fenomen, ne more biti vzrok za nastanek kapitalizma, saj v različnih delih Evrope hkrati obstajata dva procesa: (i) nastanek svobodnega dela (prenehanje osebne odvisnosti kmetov, prekinjen dostop do zemlje, koncentracija produkcijskih sredstev v rokah ne-proizvajalcev) in tehnično napredne proizvodnje na zahodu in (ii) zaostritev odnosov osebne odvisnosti na vzhodu. Pravi vzrok je Dobb videl v krizi produktivnosti dela, ki je nastopila pred omenjenimi dogodki kot rezultat povečanja potreb zajedavskega razreda po dohodku in pomanjkanju delovne sile, ki je bežala v mesta.

V svoji kritiki je P. Sweezy Dobbovo teorijo poskusil pobiti z njenih lastnih izhodišč, tako da je povečano potrebo po dohodku in vzroke za vzpon mest na zahodu, ki sta pri Dobbu le predpostavljena, pojasnil s širitvijo svetovne trgovine. Svetovna trgovina ustvarja nove potrebe plemstva po luksuznih dobrinah, s tem pa potrebo po (večjem) dohodku. Hkrati isti proces spodbuja nastanek trgovskih središč – mest, ki se tem bolj razvijejo, kolikor bolj presežejo svojo izključno odvisnost od zunanje trgovine, tako da razvijejo notranji trg z zaledjem. Če je ena posledica (svetovne) trgovine – potreba po dohodku – prisotna na vsej celini, je druga – razvoj mest – omejena na zahodni del, to pa zadostuje za pojasnitev različnih razvojnih poti. Sweezy se tako sicer ni odpovedal »ozki« Dobbovi opredelitvi kapitalizma po kriteriju svobodnega dela, je pa implicitno pristal na tezo, da je obstoj trgovine tujek, ki zmerom že vzpostavi prehodno situacijo, katere izid je znan v naprej. Zgodovinsko naključje pa določi le še, kje se bo kapitalizem razvil prej.

»Ozko« definicijo kapitalizma je dokončno opustil I. Wallerstein v svoji teoriji svetovnega gospodarstva. Za nastanek kapitalizma zadostujeta dva dejavnika: (i) zadosten obseg (svetovnega) trga in (ii) razvoj delitve dela ter specializacije onstran meja kake posamične politične enote, kakršne so bili svetovni imperiji. Centralizirana birokratska politična organizacija namreč omejuje svobodo trgovanja in z obdavčitvijo pobira presežke, ki bi jih bilo sicer mogoče investirati. Čim sta izpolnjena omenjena pogoja, se bo razvila regionalna delitev dela med jedrnimi in perifernimi deželami, pri čemer bo tehnično razvitejši delovni proces v jedru zahteval kvalificirano svobodno delovno silo, predvsem primarni sektor na periferiji pa nekvalificirano

prisilno delo. Asimetrija organizacije dela bo skupaj z drugimi, predvsem vojaškimi, dejavniki reproducirala odnose nerazvitosti v periferiji, kjer bo ves čas potekala prvotna akumulacija kapitala, ki bo pritekal v jedro. S tem je postavljena »široka« definicija, kapitalizma kot (i) sistema produkcije za trg, v katerem je (ii) profit temeljni motiv produkcije in pri katerem (iii) si ta profit prisvaja agent, ki ni neposredni proizvajalec (Laclau, 1971: 24).²

Izbira primernejšega »osnega načela« pojasnitve

Vidimo lahko, da dve različni razlagi nastanka kapitalizma izvirata iz izbire različnega »osnega načela« pojasnitve³. Načeli, ki smo ju na kratko predstavili, proizvedeta različni interpretaciji istega gradiva, kar napeljuje k temu, da bi ju lahko zamenjali s kakim tretjim načelom, ki bi postalo izhodišče enotne teorije prehoda. Naša teza je, da je to nalogo mogoče rešiti tako, da pokažemo slepo pego obeh pristopov in jo postavimo za novo osno načelo. Prvi korak v to smer smo že napravili, ko smo ugotovili, da med predstavniki obeh smeri obstaja konsenz o tem, da je osno načelo bodisi empirična faza produkcije bodisi empirična faza cirkulacije oz. bodisi tehnična bodisi družbena delitev dela. Tehnična in družbena delitev dela sta dve plati istega pojava – deljenega dela oz., manj abstraktno, elementarni, atomarni pojav, na katerega merita oba koncepta, je parcialni delovni proces, ki je v svojih izhodiščih odvisen od drugih parcialnih delovnih procesov. Če je tako, potem je osrednje vprašanje delitve del njihova »ponovna« povezava, ki omogoča, da rezultat procesa A nastopi kot predpostavka procesa B, katerega rezultat lahko spet postane predpostavka procesa C itd. Parcialni delovni procesi morajo biti povezani tako, da ustvarjajo neke vrste časovno zaporedje in prostorsko enotnost. Tehnična delitev dela meri na tisto raven povezave, ki združuje določeno število parcialnih delovnih procesov na razmeroma majhnem kraju in v razmeroma kratkem času. Meri torej na (raz)delitev del v kaki produkcijski enoti. Toda običajno vseh del, ki so predpostavka parcialnih delovnih procesov, združenih v kaki produkcijski enoti, ni mogoče zbrati v eni sami takšni enoti. Družbena delitev dela je tista povezava parcialnih delovnih procesov v času in kraju, ki preči posamezno produkcijsko enoto in se vzpostavlja med različnim številom takih enot, v zadnji instanci med vsemi takimi enotami in na ravni celotnega družbenega dela.⁴ Iz analitičnih razlogov velja nadalje razlikovati med univerzalnima funkcijama koordinacije delovnih procesov na eni in drugi ravni

² Označitev meri na teorijo A. Gunder Franka, a lahko velja za celo paradigmo, ki vključuje, denimo, G. Arrighija in njegovo osrednje delo *The Long Twentieth Century*.

³ Bell (1973: 10) je osno načelo definiral kot organizacijski okvir družbe, okoli katerega so oblikujejo ostale institucije in zato služi kot pojasnitev pogojev ohranjanja njene (strukturne) enotnosti.

⁴ Pri tem moramo poleg vertikalnega (npr. različne enote proizvajajo sestavne dele kakega končnega

ter med družbeno obliko, ki jo privzemata v nekem zgodovinskem obdobju. Spojenost pojma delitve dela in njene konkretne zgodovinske oblike je precej pogosta. Običajni simptom je pridevnik »razvita«: govor je npr. o razviti tehnični delitvi dela v fordistični tovarni, ali pa o razviti družbeni delitvi dela v družbah z obsežno trgovino. Pri tem se za na videz čisto kvantitativno opredelitvijo (fragmentarnostjo opravil v produkcijski enoti; številčnostjo specializiranih produkcijskih enot) skriva tudi kvalitativna: tayloristična povezava parcialnih delovnih procesov znotraj produkcijske enote oz. tržni način povezovanja ločenih produkcijskih enot. Na nujnost razločevanja opozarja že Marx, ko pravi, da je družbena delitev dela sicer »pogoj za obstoj produkcije blaga, čeprav nasprotno produkcija blaga ni pogoj za obstoj družbene delitve dela« (Marx, 1961: 51).

Da bi se izognili tej napaki, bomo ločili med pojavom (delitvijo dela) in njegovo konkretno zgodovinsko obliko. Kot korelat tehnične delitve dela bomo zato uvedli marksistični pojem produkcijskih sil, kot korelat družbene delitve dela pa pojem produkcijskih odnosov. Da bi se izognili večpomenskosti, ta pojma uporabljamo skladno s konceptualizacijo Ch. Bettelheima (1976: 73, 113). Namesto, da bi z njima ločili tehnični (produktivne sile) od družbenega momenta (produkcijski odnosi), oba razumemo kot koncepta družbenega odnosa. Na eni strani gre za raven odnosov v produkcijski enoti, ki ji (oz. določenemu tipu individualnega ali kolektivnega agenta) omogoča uporabo njenih produkcijskih sredstev. Na drugi strani govorimo o ravni odnosov, iz katerih izhaja zmožnost (kakega družbenega agenta), da določa način uporabe produkcijskih sredstev in razpolaga s produkti, ki so njen rezultat. V našem žargonu gre torej za razliko med odnosi/zmožnostjo učinkovite povezave parcialnih delovnih procesov znotraj enote in med enotami. Slednja pomeni odnose/zmožnost vzpostavljanja povezav med enotami na ravni družbe kot celote oz. povezave del v celotno družbeno delo.

Rezultat te, delne, operacije je jasnejša razločitev obravnavanih paradigem. V naši terminologiji stališče produkcijskih odnosov dejansko pomeni osno načelo produkcijskih sil, ki je, kot smo nakazali, dopolnjeno z vidikom pravnolastninskih odnosov. Stališče odnosov menjave meri na produkcijske odnose posredno, tako da jih najprej identificira z iz njih izvedenimi odnosi cirkulacije, slednje pa z njihovo specifično zgodovinsko obliko, tržno menjavo.

Z našo analitično operacijo smo torej najprej ločili izvedeno osno načelo (tehnična delitev dela) od primarne (družbene delitve dela), nato pa iz analitičnih razlogov dopustili možnost, da je družbena delitev dela razvita v

produkta) upoštevati tudi horizontalni (ko isto vrsto izdelka iz različnih razlogov proizvajajo več enot) vidik delitve dela, tako delitev dela med panogami kot v panogah.

kvantitativnem smislu (tj. močno razčlenjena), ne da bi iz tega nujno sledila kaka posebna oblika povezave, na primer blagovna.

S tem nismo storili drugega, kot da smo zvesto sledili metodi klasične sociologije, ki je svoje velike dihotomne tipologije družb (bolj ali manj zavestno) gradila prav na razlikovanju med različnimi oblikami produkcijskih odnosov.⁵ Predmoderne družbe, ki jih Spencer imenuje militantne, Durkheim pa družbe mehanske solidarnosti, odlikuje »organiziran sistem družbene delitve dela« (Rubin, 1994: 42). Zmožnost odločanja o načinu uporabe produkcijskih sredstev v produkcijskih enotah in razpolaganja z njihovimi produkti ne pripada produkcijskim enotam. Ekonomska vprašanja »kaj«, »kako« in »za koga« proizvajati (Samuelson, 1968: 22),⁶ se rešujejo zunaj produkcijske enote, razmeroma organizirano, na ravni ideoloških in političnih instanc dane družbe in za več produkcijskih enot obenem. Zato je način, kako se ta vprašanja zastavljajo, ideološko-politični, tak pa je tudi odgovor, ki ga dajeta ideologija – tradicija, navada, moč običajev – in politika – odnosi prisile. Delo je v tem tipu »neposredno podružbljeno« (Marx, 1961: 90), saj so parcialni delovni procesi, ki potekajo v ločenih enotah, koordinirani v naprej. Realizirajo se lahko le, če so bili poprej socializirani, družbeno »odobreni«.

Za moderne družbe – industrijske po Spencerju, družbe organske solidarnosti po Durkheimu – je značilno, da odnos avtoritete (ideološke v obliki vseobsegajoče skupne zavesti pri Durkheimu in politične v obliki despotske prisile pri Spencerju) zamenja pogodbeni odnos. Ta je le pravni oblika, ki nastane, ker se ekonomska vprašanja zastavljajo ločeno, v vsaki produkcijski enoti posebej oz., kar je isto, kjer se zmožnost odločanja o načinu uporabe produkcijskih sredstev in razpolaganja s produkti ohranja znotraj produkcijske enote. Produkcijski odnosi nujno dobijo obliko blagovnih odnosov, ker se ekonomsko vprašanje zastavlja v obliki danih in anticipiranih cen. Agenti ne delujejo več na podlagi ideoloških motivacij (tradicije, navade), ampak po načelu enake ugodnosti proizvodnje, izražene v vrednosti. Regulacija, ki zagotavlja povezavo med enotami, parcialnih delovnih procesov v celotno družbeno delo ne poveže več neposredno, z vnaprejšnjo koordinacijo, ampak posredno skoz menjavo, »*a posteriori*«, kot notranja, nema prirodna nujnost« (Marx, 1961: 406).

⁵ To je razmeroma očitno pri Spencerju, ki je problem oblike tudi precej jasno razločil od problema kvantitativnega obsega delitve dela: »Družbe za industrijsko v pomenu, ki ga tu uporabljamo, ne napravi marljivost njenih članov, ampak oblika sodelovanja, v okviru katere potekajo njihova dela, naj so po obsegu majhna ali velika. /.../ Zato nas ne zanima količina dela, ampak način organizacije delavcev.« (Spencer, 1975: 604)

⁶ Samuelsonova definicija se ujema s prej navedeno Bettelheimovo: »kaj« in »kako« sta korelat zmožnosti določanja načina uporabe produkcijskih sredstev, »za koga« korelat zmožnosti razpolaganja s produktom.

Če povzamemo: glede na obliko produkcijskih odnosov ločuje sociologija dva⁷ velika tipa družb. Predmoderne odlikuje organiziran sistem družbene delitve dela. »Družbena oblika celotnega procesa produkcije« (Rubin, 1994: 42) – tj. ne zgolj empirična faza produkcije ali pa cirkulacije, temveč način, kako se zastavljajo in rešujejo ekonomska vprašanja, je neposredno politična oz. ideološka, tip družbenega delovanja je, rečeno z Webrom, tradicionalen. V bourdieujevem žargonu bi rekli, da je struktura produkcijskih odnosov struktura osebne odvisnosti, njen habitus pa neposredno ideologija. To je pomen ugotovitve, da gre za »sociološki vzorec, ki ne ustvarja posebnih institucij, temveč zgolj posnema obstoječe« (Polanyi, 2008: 118). Na drugi strani je za moderne družbe značilen neorganiziran sistem družbene delitve dela, družbena oblika produkcije je menjava, kar pomeni, da se ekonomska vprašanja zastavljajo in rešujejo decentralizirano in v neideološki obliki webrovske smotrne racionalnosti. Rečeno bourdiejevsko, struktura produkcijskih odnosov je blagovni odnos, njihov habitus pa vrednostna forma oz. blagovni fetišizem, to pa je tudi natančni pomen Polanyijeve trditve, da je le »tržni vzorec, ki je povezan z lastnim, posebnim motivom, to je motivom menjave in trgovanja, zmožen ustvariti specifično institucijo, namreč trg« (Polanyi, 2008: 118).

Odgovor na vprašanje, zastavljeno v naslovu razdelka, je jasen: osno načelo pojasnitve ne moreta biti ne empirična faza produkcije ne empirična faza cirkulacije, ampak produkcijski odnosi kot instanca, ki določa obliko zastavljanja ekonomskih vprašanj, tj. družbeno obliko celotnega procesa produkcije.

Enostavna in generalizirana blagovna produkcija (kapitalistični produkcijski način)

Preden nadaljujemo, moramo okrepiti svoj konceptualni aparat. Iz razprave je razvidno, da smo implicitno uporabili definicijo produkcijskega načina, ki ni omejena na »bazo« (enotnost produkcijskih sil in odnosov), ampak vključuje tudi vrhno stavbo. Razločka med predmodernimi in modernimi družbami namreč ne bi mogli potegniti zgolj na ekonomskem nivoju, saj je razlika med omenjenima tipoma ravno v tem, da v predmoderni

⁷ *Obstajajo delitve – utemeljene na isti osi –, ki imajo več členov. Scheler (Merton, 1968: 518) postavi zakon treh faz, po katerem si kot odločilne instance v družbi sledijo sorodstvene institucije, politična moč (naš predmoderni tip) in ekonomski dejavniki (moderni tip). Tip odločilne instance (realnih dejavnikov) določa, kateri tip »idej« bo imel v neki družbi osrednjo vlogo. Ideje imajo namreč realne učinke le, kolikor so – prek interesov in dražljajev – povezane z realnimi dejavniki. Scheler spregleda le eno, a bistveno stvar: da je za odločilno instanco še ena instanca, ki določa izbiro odločilne instance. Z drugimi besedami: produkcijski odnosi določajo v zadnji instanci, ker njihova oblika določa tip institucij in, bolj ali manj spontane, »družbene zavesti«, v katerih se bo zastavljalo in reševalo ekonomsko vprašanje.*

družbi nadzidava deluje neposredno v bazi, je v njej vsebovana, kolikor produkcijskih odnosov ni mogoče ločiti od politično-ideoloških. Obenem velja vpeljati še ločevanje med produkcijskim načinom in družbeno formacijo, kjer slednjo razumemo kot artikulacijo več različnih produkcijskih načinov, od katerih je navadno eden dominanten.⁸ S tem odpravljamo analitično nujnost, da bi morali družbo, v kateri hkrati obstajata moderna in predmoderna tendenca, samodejno imeli za prehodno. Priznavamo torej ugotovitev, ki jo izraža večina družbenih teorij, da obstoj blagovne produkcije v neki družbi ne pomeni nujno gibanja k nastanku kapitalizma. Pri marksističnih avtorjih je ta ugotovitev navadno povezana s pojmom enostavne blagovne produkcije (EBP), kjer:

proizvajalec, ki ima v lasti svoja produkcijska sredstva (zemljo in orodje), menjava svoje proizvode (ali vsaj del proizvodov) z drugimi blagovnimi proizvajalci v podobnem položaju. Čeprav se tovrstni produkcijski načini pogosto pojavljajo v vsej zgodovini, se nikoli ne pojavljajo samostojno, še manj pa v dominantnem položaju. (Amin, 1977: 58)

Odnos med EBP in kapitalističnim produkcijskim načinom (KPN) je paradoksen, saj je slednji mogoč šele kot generalizacija tipa produkcijskih odnosov, ki jih po definiciji ni mogoče generalizirati. Pojasnitev tega paradoksa je bilo več in vse gredo v isto smer. Weber ločuje proračunsko enoto (produkcijsko enoto EBP) od kapitalističnega podjetja glede na to, da šele slednje doseže najvišjo možno raven preračunljivosti. Če naj obstaja *specifično* kapitalistično računovodstvo, mora (i) obstajati visoka in predvidljiva možnost trženja produktov; (ii) produkcijska sredstva in delovna sila morajo biti na voljo na trgu, in sicer po stroških, ki jih je mogoče zanesljivo predvideti; (iii) vsi stroški, ki izhajajo iz pravnih in tehničnih pogojev produkcije in cirkulacije, morajo biti denarni in jih je torej mogoče preračunati (Weber, 1978: 92). Polanyi posebej poudarja, da mora poleg trga dobrin (blaga), ki ga Weber omenja v točki (i), obstajati tudi trg produkcijskih faktorjev, tj. zemlje, delovne sile in denarja (Webrova točka /ii/). Prav nastop pogojev, ki omogočijo pretvorbo omenjenih faktorjev v fiktivna blaga, je za Polanija odločilna poteza »velike transformacije« (Polanyi, 2008: 132–137). Vzporedni pojasnitvi najdemo tudi pri Marxu (1973: 907–910), kjer je v tej zvezi govor o pogojih, v katerih zemlja, delo in proizvedena produkcijska sredstva (»kapitalske dobrine«) postanejo blago in lastnina, vsako s svojo ceno: mezdo za delo, rento za zemljo in profitom za kapital. Dvojna ločitev neposrednega proizvajalca od produkcijskih sredstev na eni strani in

⁸ Pregled rabe navedenih konceptov in obširnejšo argumentacijo za takšno izbiro podaja Kerševan (1980).

od zemlje na drugi (z njima pa tudi od življenjskih potrebščin) pomeni, da dobijo produkcijski faktorji, podobno kot prej produkcijske enote, neodvisno, »privatno« eksistenco. Produkcijske enote so s tem odrezane od svojih produkcijskih pogojev (delovne sile, zemlje, kapitalskih dobrin in pogojev v Webrovi točki /iii/). Z vidika strukture dobi povezava med produkcijsko enoto in njenimi produkcijskimi pogoji obliko, ki jo je v EBP imela *le* povezava med ekonomskimi produkcijskimi enotami. Vzpostavlja se *a posteriori*, z decentraliziranim reševanjem ekonomskih vprašanj, kam in za koga alocirati produkcijske pogoje ter kako jih (re)producirati, ki se tudi tu rešujejo po načelu enake ugodnosti »uporabe«. Le eno sredstvo lahko v teh spremenjenih pogojih »poveže« vse produkcijske faktorje, in to je denar: habitus vrednostne forme (Webrove smotrne racionalnosti, kapitalističnega računovodstva) oz. blagovnega fetišizma tudi tu izpodrine politično-ideološke oblike.⁹

EBP ne more biti dominanten produkcijski način kake družbene formacije zato, ker reprodukcija/alokacija materialnih pogojev delovanja produkcijskih enot ne poteka v obliki blagovnih odnosov, temveč skoz ideološko-politične oblike, torej vrhno stavbo, dominantnega produkcijskega načina. KPN je generalizacija blagovnih odnosov v smislu, da le-ti ne uravnavajo le proizvodnje dobrin (blag v ožjem pomenu), temveč tudi reprodukcijo/alokacijo produkcijskih pogojev. V predkapitalistični družbeni formaciji je vrhnja stavba, država, tudi (v širokem smislu) produkcijski mehanizem, ki si z zagotavljanjem produkcijskih pogojev enotam v zadnji instanci (samostojno) zagotavlja tudi lastne materialne pogoje obstoja.¹⁰ Ker produkcijske pogoje produkcijskim enotam kapitalistični družbeni formaciji zagotavlja »čisto ekonomski« mehanizem, se v ekonomski obliki zagotavljajo tudi materialni pogoji obstoja vrhnje stavbe, kar pomeni, da država preneha biti produkcijski in postane le še redistribucijski mehanizem.

⁹ *Pojem fiktivnih blag in Marxova trinitarna formula se razlikujeta v tretjem členu, ki je pri Polanyiju denar, pri Marxu pa kapital. V zvezi s tem pripominjamo le, da se Marx za razliko od Polanyija v svoji teoriji vrednosti in denarja ukvarja prav z vprašanjem, zakaj je tretji realni element produkcijskega procesa (proizvedena produkcijska sredstva) za razliko od zemlje in dela, ki v ekonomski teoriji nastopata »kot taka«, v njej in v vsakdanji zavesti »zlit in predstavljen z določeno socialno obliko« (Marx, 1973: 909), tj. kot kapital.*

¹⁰ *Ta tip zagotavljanja produkcijskih pogojev, ki je hkrati impliciran tudi v naši tezi o vključenosti vrhnje stavbe v bazo predmodernih družbenih formacij, moramo ločiti od tistega tipa intervencije vrhnje stavbe, ki ustvarja predpostavke blagovnega odnosa: »Ta pravni odnos, katerega oblika je pogodba, ne glede na to, ali je zakonito izražena ali ne, je odnos volje, v katerem se zrcali ekonomski odnos. /.../ Osebe obstajajo tu druga za drugo samo kot predstavniki blaga in zato kot posestniki blaga.« (Marx, 1961: 98–99) V modernih družbah ideološki odnosi niso več neposredno produkcijski odnosi: njihova vloga ni reprodukcija produkcijskih sil, ampak – z Althusserjevimi besedami – reprodukcija produkcijskih odnosov.*

Nazaj k veliki razpravi

Opremljeni z razvitejšim konceptualnim aparatom se vračamo k razpravi o prehodu v kapitalizem, da bi pokazali, kako bi lahko odpravili nasprotje med pojasnitvama. Izhodiščna teza pri tem je, da ortodoksnim marksističnim pojasnitvam spodleti pri konceptualizaciji generalizacije blagovne produkcije, svetovno-sistemskim pa pri konceptualizaciji EBP. Kot rečeno, je v ortodoksnih pojasnitvah KPN opredeljen na ravni produkcijskih sil kot ločitev neposrednega proizvajalca od produkcijskih sredstev. Ta ločitev je dvojna, in sicer *tehnična*, kolikor neposredni proizvajalec (kot posameznik ali kot kolektivni delavec) postopoma zgublja zmožnost upravljanja produkcijskih sredstev dane produkcijske enote (in mu mora pri tem asistirati kapitalist oz. tehnično osebje), in *pravna*, kolikor si (presežni) produkt dela prisvaja kapitalist, ki je lastnik produkcijskih sredstev. Kar temu tipu pojasnitve uide, je, da sicer pravilno ugotovljeno stanje produkcijskih sil in pravnih odnosov ni vzrok, ampak simptom spremenjenih produkcijskih odnosov. Stanojević, denimo, ugotavlja:

Vsako mezdno delo je potrošnja na trgu kupljene delovne zmožnosti svobodnih delavcev, toda vsaka potrošnja take delovne zmožnosti ni mezdno delo: mezdno delo je delo parcialnega delavca. Šele s posredovanjem proizvodne delitve dela /fordistične organizacije produkcijske enote – M. K./ – specifično kapitalističnega načina potrošnje na trgu kupljene delovne zmožnosti svobodnih delavcev – se do konca izoblikuje celota tipično kapitalistične oblike obstoja delovne sile; do konca izoblikovano svobodno delo. (Stanojević, 1989: 117)

Logika pojasnitve je, da ločitev produkcijske enote od pogojev produkcije, s katerimi bi zagotavljala lastno reprodukcijo mimo trga, sili enoto v maksimalno učinkovito produkcijo za denarni dohodek, s katerim si zagotavlja produkcijske pogoje na trgih fiktivnih blag. Najučinkovitejša je produkcija, kjer so delovni procesi razdrobljeni na fragmentarne elemente. Takim procesom ustreza parcialni delavec, ki je zdaj (i) nesposoben za kakršnokoli alternativno obliko proizvodnje, s katero bi si zagotovil življenjske potrebščine, sicer pa (ii) tudi objektivno ne more več obstajati produkcijska enota, ki bi delovala na kakšen drugačen način in v delo katere bi se delavec lahko vključil. Podobno razmišlja Brenner (1977), sicer zagovornik Dobbovega pristopa, ki pa praktično preseže vse omejitve izvirne paradigme. Brenner razlikuje med načinom organizacije produkcijske enote z najvišjo produktivnostjo in načinom organizacije, ki zagotavlja reprodukcijo obstoječih odnosov gospostva. Slednja je določujoči moment, ki je rezultat razrednih bojev. Kriza agrarne proizvodnje v Evropi 15. stoletja je tako po Brennerju

povzročila tri različne odzive glede na izid razrednega boja: na Poljskem je plemstvo ohranilo tako zemljiško lastnino kot tlačanski odnos, tj. ohranila se je ne-ločenost proizvajalca oz. produkcijske enote od produkcijskih pogojev. Ker za svojo reprodukcijo (v dostopu do zemlje, orodja in življenjskih potrebščin) produkcijske enote (in zemljiški lastnik) niso bili odvisni od trga, so namesto organizacije, ki bi zagotavljala največji donos (svobodno delo s tehničnimi in organizacijskimi inovacijami), lahko »izbrali« organizacijo, ki je zagotavljala največji presežek (zaostritev tlačanstva, ki relativno zmanjša kmetov delež v proizvodni), tj. ohranjanje obstoječih razrednih odnosov. V Franciji je bil izid bojev ta, da so zemljiški lastniki zgubili tako zemljo kot tlačane. Do ločitve med produkcijsko enoto in pogoji (v prvi vrsti zemljo) tudi tu ni prišlo: kmetje so ostali pri dostopu do življenjskih sredstev razmeroma neodvisni od trga, zato je – poleg objektivne okoliščine razdrobljenosti zemljišč – manjkal subjektivni dejavnik, ki bi produkcijske enote silil k »izbiri« najbolj produktivnih načinov produkcije. Le v Angliji so nastopile razmere, v katerih je ohranjanje novo vzpostavljene razredne strukture sililo k uporabi najbolj produktivne oblike organizacije – svobodnega kmetijskega dela, ki so ga najemali kapitalistični kmetovalci, ob povečani uporabi kapitalskih dobrin. Čeprav plemstvo tlačanov ni ohranilo v osebni odvisnosti, je ohranilo posest zemlje. Razred najemniških kmetov-kapitalistov je bil torej v dvojnem primežu – na eni strani je moral plačevati rento, na drugi strani mezdo. Uporaba najproduktivnejših tehnik je postala nujna, če je hotel dolgoročno obstati. Povečevanje produktivnosti agrarnega kapitalizma je hkrati povečalo tudi povpraševanje po industrijskih izdelkih mest, torej tisti manjkajoči dejavnik, ki je omejeval obseg in zaviral kapitalistični razvoj mestne industrije. Notranji, ne pa svetovni trg je bil odločilen dejavnik v razvoju kapitalizma.

Če parafraziramo v našem žargonu, lahko rečemo, da zmanjševanje neodvisnosti reprodukcije produkcijskih enot (skupaj s proizvajalci in zavedavskim razredom) od trga pomeni širitev blagovnih odnosov na sfero produkcijskih pogojev in s tem nastanek značilne spirale neskončne akumulacije. Taka pojasnitev se ne omejuje več na simptome kapitalističnega razvoja, niti ne potrebuje mašila v obliki zunanjega trga, prav zato ker konceptualizira pogoje obstoja EBP, ki morajo biti spodrezani, če naj nastane KPN.

Nezadostnost svetovno-sistemskega tipa pojasnitve izhaja iz neustrezne sheme razvoja, ki jo njeni avtorji prevzemajo iz Smithovega *Bogastva narodov*: obseg trga → obseg delitve dela → specializacija dela → povečana produktivnost dela → povečanje bogastva naroda. Pokazati je mogoče (Brenner, 1977: 34), da ta model temelji na predpostavkah, ki niso uresničene v sleherni blagovni produkciji, temveč le v KPN. Predpostavlja namreč (i) mobilnost delovne sile, ki je zagotovljena šele tedaj, ko je kmet pravno svoboden

in ekonomsko ločen od zemlje ter s tem od svojih življenjskih sredstev, tako da sistematično vstopa v mezdni odnos; (ii) obstoj neomejene kapacitete za inovacije, ki izhaja iz kooperacije in uporabe zmogljivejših produkcijskih sredstev v produkcijski enoti. V predkapitalističnih formacijah je kooperacija sistematično omejena zaradi odnosov osebne odvisnosti, ki ohranjajo nesvobodno delovno silo, nezainteresirano za delo, pobiralcem presežka pa napravijo dostopnejše »prisilne« načine njegovega povečevanja. Agrarna EBP uporabo produkcijskih sredstev omejuje objektivno (razdrobljenost) in subjektivno (smoter dejavnosti je preživetje, ne profit); (iii) pritisk na stalno revolucioniranje produkcijskih sredstev, ki ga ovira neposreden dostop do produkcijskih sredstev in življenjskih potrebščin (možnost reprodukcije mimo trga) kot objektivna možnost, da se presežki ne »investirajo« v izboljševanje produkcije oz. da se cilj največje produktivnosti sploh ne zasleduje. Ker ne konceptualizirajo pogojev obstoja EBP, postavijo svetovno-sistemске pojasnitve prvotno akumulacijo v periferiji kot pogoj (reprodukcije) KPN v jedru, namesto da bi iz imanentne akumulacijske zmožnosti KPN v jedru, ki je objektivni rezultat odprave pogojev EBP, videle pogoj za ekspanzijo svetovne trgovine proti periferiji.¹¹ Razvoj nerazvitosti je tako v prvi vrsti ohranjanje »predkapitalističnih« pogojev, ki omogočajo – najsi bo še tako bornirano – reprodukcijo »tradicionalnih« razredov mimo (svetovnega) trga.¹² Sprememba enote analize iz okvira »nacionalne« države na sistem takih držav ne opravičuje opustitve rigoroznega razlikovanja med KPN in drugimi oblikami produkcije za trg: njihov medsebojni odnos je namreč kvalitativno neodvisen od geografskega obsega družbene formacije.

Prehod iz fordističnega v kognitivni kapitalizem?

Čas je, da zapustimo pretekle spremembe in se posvetimo spremembam, ki so del naše sodobnosti. Naloga tega bežnega komentarja je kajpada skrajno omejena: vse, kar želimo, je pokazati, kako neprepričljive so tiste pojasnitve, ki izhajajo iz »ozkega« pojmovanja KPN. Med prvimi analitiki aktualnih sprememb v zahodnih deželah je D. Bell (1973) v svoji teoriji postindustrijske družbe. Bell je raven tehnične delitve dela izbral kot osno načelo pojasnitve prav z namenom, da bi nadomestil Marxovo shemo, ki naj bi temeljila na osi lastnine. Odločitev naj bi izsilil sam zgodovinski

¹¹ Podobno kot je revolucija v kmetijstvu pogoj za vzpon trgovine z mestom, saj produktivnost kmetijskega dela v zadnji instanci določa obseg mestnega prebivalstva in povpraševanja po mestnem blagu.

¹² V tem smislu vključenost v svetovni trg pogosto ni spodbuda za spremembo, ampak za ohranjanje obstoječih odnosov gospostva (»nerazvitosti«). Francoski regulacionist Lipietz zato meni, da je protekcionistična politika jedrnih držav lahko v interesu tretjega sveta. S tem seveda ne želimo reči, da je pravi odgovor (vselej) razvoj KPN – preseganje predkapitalističnih odnosov gospostva je lahko tudi postkapitalistične narave.

potek, kar je razvidno iz naslednje sheme, ki jo Bell povzema po marksistu Burnhamu: plemstvo–tlačani → buržoazija–proletariat → menedžment/tehnokracija–? →?. Pri prvih dveh členih se temeljni družbeni antagonizem odvija po pravnem kriteriju lastnine glede na to, kdo si prisvaja ekonomski presežek. Značilnost družbenega razvoja je, da vladajoči razred nove epohe *ravno ni* podrejeni razred prejšnje: zmagovalec boja med tlačani in plemstvom je buržoazija, boja med proletariatom in buržoazijo pa, odvisno od terminologije, menedžment oz. tehnokracija. Prehod v postindustrijsko družbo s seboj prinese še en zasuk, in sicer spremembo narave antagonizma: ta ni več pravno-lastninska, temveč tehnološka oz funkcionalna. Če imamo na izbiro le dve osni načeli, se moramo očitno odpovedati razredni teoriji družbe in pristati na nekakšno zmes teorije elit ter Webrove teorije družbenega statusa: zgodovina je menjava elit, tj. družbenih skupin, ki imajo privilegiran odnos do vsakokratnega (spreminjajočega se) vira prestiža. V času Bellovega pisanja je prevladovalo mnenje, da bo nova elita tehnokratska, ker bo osrednja vloga teoretične vednosti v produkcijskih (pa tudi drugih) procesih zahtevala meritokratski sistem družbene stratifikacije. Razvoj v tej smeri je anticipiral tudi Stanojević (1989: 112), ki v določeni meri prevzema glavni ideji teoretikov tehnokracije kot novega delovnega razreda: zmanjševanje klasičnega (industrijskega) delavskega razreda na eni strani in oblikovanje tehnokracije, ki bi zgubila značaj elite, na drugi. Skupine tehnokratov posebej (specialistov za posamezna področja) in na sploh (skupna vednost) naj bi delovale po imanentni logiki teoretične vednosti, ki je – za razliko od industrijske družbe – antibirokratska in nehierarhična. Za Stanojevića ni dvoma, da je to gibanje v tendenci postkapitalistično, saj pomeni konec proizvodne delitve dela (fordizma kot najrazvitejšega načina produkcije presežne vrednosti s parcialnim delom, ki je hkrati oblika mezdne delo *par excellence*) kot določila (dovršene stopnje) kapitalizma.

S podobnih izhodišč svojo teorijo gradijo tudi predstavniki teorije kognitivnega kapitalizma (Vercellone, 2007). Njihova teza je, da je s koncem fordistične organiziranosti produkcijskih enot spodmaknjena bistvena institucija dovršenega KPN. Mesto tehnokracije je v njihovi teoriji prevzel kognitariat, tj. intelektualna delovna sila (posebej v t.i. kreativnih industrijah), ki ni več ločena od produkcijskih sredstev (ta običajno niso obsežnejša od dobro opremljenega PC-ja) niti v tehničnem (kolikor je sposobna njihovega samostojnega upravljanja) niti v pravnem smislu (kolikor je njihov lastnik). Za razliko od zgoraj omenjenih avtorjev pristaši teze o kognitivnem kapitalizmu sicer ne govorijo o koncu kapitalizma, temveč le o tem, da je profitni motiv produkcije novemu tipu tehnične delitve dela zunanji, da se ohranja nekako na silo. Tako sklepanje je logična posledica domneve, da je fordistični tip organizacije delovnega procesa »naravno« povezan s kapitalističnimi produkcijskimi odnosi, ki smo jo v prejšnjem razdelku ocenili

kot pozitiven doprinos k sintezi dveh pojasnitev prehoda v kapitalizem. Če hočemo razjasniti povezavo med KPN v našem pomenu in ozko definicijo KPN, ki se osredotoči na značilnosti produkcijskih sil, si moramo odgovoriti na naslednja vprašanja:

1. Kateri pogoji bi morali biti izpolnjeni, da proizvodnja za profit ne bi bila več nujno obeležje družbene formacije? Odgovor nam je znan: uveljaviti bi se moral drugačen, neblagovni način reprodukcije/alokacije produkcijskih pogojev (zemlje, delovne sile in kapitalskih dobrin), ki bi omogočal reprodukcijo produkcijskih enot (in proizvajalcev) neodvisno od trga.
2. Ali je kriza velikih, fordistično organiziranih produkcijskih enot znak nastopa takih produkcijskih odnosov? – Nikakor. Uveljavljanje manjših, fleksibilnejših produkcijskih enot ni spremenilo oblike povezave med njimi. Tovrstno zmanjševanje visoke stopnje vertikalne in horizontalne integriranosti delovnih procesov v velikih korporacijah, ki se zdaj pri vprašanih dobave in prodaje ne srečujejo s svojimi podrejenimi tehničnimi enotami, temveč s samostojnimi produkcijskimi enotami, pomeni obnavljanje blagovnih odnosov tam, kjer so prej prevladovali odnosi administrativnega tipa. Nasledek teh procesov ni socializacija dostopa do pogojev produkcije, temveč – na načine, ki jih tu ne moremo obravnavati, – zmanjševanje realnih mezd in storitev socialne države.
3. Ali torej širitev sloja belih ovratnikov, ki smo ji priča vse od začetka stoletja in v kateri so nemarksistični avtorji videli poraz Marxove razredne teorije, ne označuje prehodne situacije? – Ne, ker gre bodisi za uslužbence redistributivne vrhnje stavbe, ki je v svoji materialni reprodukciji odvisna od KPN (v izrazju vladajoče ideologije bi to odvisnost lahko označevala sintagma »vzdržnostna država«), bodisi za uslužbence v podjetjih, ki na profiten način opravljajo njene nekdanje državne (zdravstvene, vzgojne idr.) storitve.¹³

¹³ Že klasični raziskovalci širitve sloja belih ovratnikov v Nemčiji (20. leta) in ZDA (50. leta) so se pretežno strinjali, da ta vmesni razred v širši razredni strukturi deluje bodisi v interesu delavskega bodisi kapitalističnega razreda. Poleg visoko kvalificiranih tehnikov gre za tri velike skupine, katerih vloga je odvisna od tega, kako vplivajo na ohranjanje obstoječih produkcijskih odnosov. Učinek delovanja državnih uslužbencev je tudi ob subjektivni naravnosti k delavskemu razredu odvisen od možnosti preseganja čisto redistributivne narave državnega aparata. Drugi tip belih ovratnikov so delavci razširjajočega se storitvenega sektorja kapitalističnega tipa, torej del delavskega razreda. Tretji del pa so neproduktivni delavci (bodisi uradniškega bodisi menedžerskega tipa) kapitalističnega sektorja v Marxovem pomenu, tj. tisti, ki ne sodelujejo v proizvodnji, ampak pri »metamorfozah« kapitala (iz denarne v blagovno in iz blagovne v denarno obliko), tj. v vseh dejavnostih, ki prispevajo k ohranjanju ustrezne profitne mere. Tovrstne teorije politični zasuk v desno v 70. letih pojasnjujejo kot umik menedžerskega dela tega sloja iz zaveznitva z ljudskimi razredi (delavci in uradniškimi osebjem ovratniki) v zaveznitvo s kapitalističnim razredom (Dumenil in Levy, 2006).

Prehod na Daljnem vzhodu

Pred kratkim je Arrighi (2007), eden osrednjih avtorjev znotraj tradicije analize svetovnih sistemov, na podlagi primerjalne zgodovinske analize evropskega in kitajskega tipa tržne družbe postavil zanimivo tezo, ki jo lahko v našem žargonu izrazimo takole: obstajata dva tipa gospodarskega razvoja, ki se na ravni tehnične delitve dela razlikujeta glede na obseg kapitala na delavca in stopnjo parcializacije delovne sile. Evropski tip, ki se je uvrščil v fordizmu, je dosegal rast s povečevanjem količine kapitala, kar hkrati pomeni zaostritev nasprotja med vse bolj dekvificirano operativno delovno silo in kvalificiranimi upravljavskimi strukturami. Kitajski tip produktivnosti ni povečeval s stalnim povečevanjem in izboljšavami kapitalskih dobrin, ampak z uporabo specializirane, a kvalificirane (torej ne parcialne) delovne sile, ki je bila pri delu in organizaciji manj odvisna od upravljavskih kadrov kot evropska. Značilnost današnjega trenutka je – na Zahodu in na Vzhodu – kombiniranje obeh metod. Na Zahodu ta kombinacija – ki se po Arrighijevih besedah odraža v zatonu velikih korporacij, ki pa jih ne nadomeščajo organizacijske oblike družinskega kapitalizma 19. stoletja, ampak hibridne forme manjših podjetij, ki se hitreje in manj fiksno specializirajo – iz razlogov, ki smo jih orisali zgoraj, ne poraja prehodne situacije. Z drugimi besedami: na Zahodu ni videti možnosti, da bi KPN ogrozila EBP (recimo, da je ta značilna za kitajsko tendenco), kolikor ostajajo produkcijske enote s trgom ločene od svojih pogojev produkcije, država pa obstaja kot čisto redistributivni mehanizem.

Iz Arrighijeve analize lahko sklepamo, da je situacija na Kitajskem drugačna. Ključna razlika ni v sekundarnem podjetniškem sektorju, ki pozna še razvitejše hibridne oblike nesporno kapitalističnega tipa (pogosto v lasti kitajske diaspore), temveč v primarnem sektorju. Značilnost kmetijstva, po kateri se Kitajska loči od drugih držav tretjega sveta, je uveljavljanje »načela enakega dostopa do zemlje« (Amin, 2005: 268). To ne pomeni le, da se lahko mimo trga reproducirajo male kmetijske, ampak celo industrijske produkcijske enote v kolektivni ali občinski lasti, t. i. TVE – Township and village enterprises (Arrighi, 2007: 363) –, podjetja, ki so konkurenčna med drugim zato, ker lahko zaradi netržnega dostopa delavcev do življenjskih potrebščin izplačujejo nizke realne mezde brez »socialnih prispevkov«. Če se omejimo na ta sektor, velja pritrđiti Aminovemu mnenju, da na Kitajskem kljub močno izraženim tendencam izid prehoda ni odločen. A pri tem ne smemo zanemariti Aminove starejše ugotovitve, ki smo jo v razpravi že omenili. Odgovoriti si moramo na vprašanje, kaj za izid prehodnega procesa pomeni, da lahko postane eden od tekmujočih produkcijskih načinov (EBP) dominanten le, če bi bili izpolnjeni zelo specifični pogoji, tako da bi »menjava med vasjo in mestom temeljila na specializaciji podeželskih obrti in mestne

industrije in bi vključevala le manjši delež agrarnih proizvodov; /obstajal bi/ državni sistem 'kmečkega tipa' ipd.« (Amin, 1977: 58) Ker se zdi verjetnost takega razvoja majhna,¹⁴ je zanimivejša perspektiva ohranjanja ne-kapitalistične poti v primeru, da ti pogoji ne bodo izpolnjeni. Edini dejavnik poleg KPN in EBP je kajpada država. V zahodnem primeru ta dejavnik ne ogroža kapitalistične narave družbene formacije, kolikor ostaja zgolj redistributivni pojav. Za ohranjanje in dolgoročni razplet kitajskega prehoda bo odločilna zmožnost/nezmožnost države, da ostane in postane ekonomski dejavnik in si zagotovi vsaj delno avtonomijo pri svoji materialni reprodukciji. Preprečevanje poblagovljenja zemlje in skrb za neodvisnost in blaginjo agrarnih proizvajalcev je le en dejavnik. Po zgledu ZSSR je mogoče sklepati, da bo odločilna sposobnost omejevanja blagovnih odnosov v industrijskem sektorju, posebno ko gre za produkcijo produkcijskih sredstev. Obsežne aktivnosti kitajske države tako v državnem kot privatnem sektorju ob silni vključenosti v svetovni kapitalistični trg bi torej veljalo proučiti prav s tega vidika.

Sklep

Zgodovinske tipologije družb navadno nastanejo na dva načina: tako, da v družbi izolirajo fiksno instanco, ki povzroča spremembe odvisnih, ali pa tako, da beležijo zaporedje fiksnih instanc. Historični materializem je sinteza obeh metod: fiksne instance se res menjavajo, a to menjavanje ni naključno, ker ga uravnava *zadnja* instanca. Ta instanca so produkcijski odnosi, katerih temeljno dejstvo je obstoj časovno in prostorsko ločenih produkcijskih enot, ki morajo biti povezane na način, ki omogoča materialno reprodukcijo – njih samih in družbene celote. Vse družbe poznajo mehanizme usklajene uporabe produkcijskih sredstev v takih enotah (»kaj« in »kako« proizvajati) ter razpolaganja z njihovimi proizvodi (»za koga« proizvajati). Oblike teh mehanizmov so *relativno* stalne instance, ki obvladujejo posamezno obdobje. Za predmoderni družb tip so značilni produkcijski odnosi, v katerih se ekonomska vprašanja rešujejo zunaj produkcijskih enot, na ideološki in politični način. Vrhnja stavba je vsebovana v ekonomski bazi, ker so produkcijski odnosi tudi politično-ideološki odnosi. V modernem tipu se produkcijske enote ločijo od politično-ideoloških institucij, ekonomska

¹⁴ S čimer ne zanikamo dosežkov in prednosti kitajskega reševanja agrarnega vprašanja v primerjavi z drugimi državami (tretjega sveta). Po Aminovih (2005) podatkih kitajsko kmetijstvo prehrani 22% svetovnega prebivalstva, čeprav ima na voljo le 6% obdelovalne zemlje (večina tretjega sveta, vključno z Indijo in Indonezijo, ima boljše razmerje). Male kmetije, katerih produkt je ok. 75x manjši od produkta kapitalističnih farm, predstavljajo tri milijarde svetovnega prebivalstva. Denimo, da bi kapitalistične farme (imele bi okoli 50 milijonov zaposlenih) prevzele proizvodnjo vse hrane, ki jo je mogoče prodati mestnemu prebivalstvu. To bi bilo tehnično mogoče v nekaj desetletjih, a celo ob predpostavki 7% rasti industrijski sektor v naslednjih 50 letih ne bi absorbiral niti tretjine »odvečnega« prebivalstva.

vprašanja se zastavljajo vsaki enoti posebej. Usklajenost produkcijskega procesa je mogoča, če vsak agent ravna po načelu enake ugodnosti proizvodnje, ki jo je moč oceniti le na podlagi (anticipirane) vrednosti zamenjanih produktov.

Ta premik »družbene zavesti« od ideologije k blagovnemu fetišizmu še ne omogoča ločevanja predmodernih družb z razvito blagovno produkcijo od kapitalističnih. Za slednje je odločilno, da tudi alokacijo/reprodukcijo produkcijskih pogojev (zemlje, dela in kapitalskih dobrin) produkcijskih enot določajo tržne oblike, ne pa politično-ideološki odnosi. Vrhnja stavba ni več avtonomni gospodarski dejavnik, ampak odvisen redistribucijski mehanizem, katerega materialne pogoje določa obseg blagovnih odnosov.

Na Zahodu se danes odvijajo spremembe, ki ne vzpostavljajo nobene netržne oblike reprodukcije produkcijskih pogojev, zato ni mogoče govoriti o prehodu. Nasprotno ostaja na Daljnem vzhodu situacija odprta, saj (predvsem kmetijske) produkcijske enote do svojih produkcijskih pogojev ohranjajo netržni dostop. Razvoj je odvisen od zmožnosti države, da ohranja takšen dostop, kakor tudi od tega, kakšno dejavno ekonomsko vlogo bo odigrala v industrijskem sektorju.

LITERATURA

- Amin, Samir (1977): *Imperialism and Unequal Development*. Sussex: The Harvester Press.
- Amir, Samir (2005): *China, Market Socialism and US Hegemony*. *Review (Ferdinand Braudel Center)* 28 (3): 259–279.
- Arrighi, Giovanni (2007): *Adam Smith in Beijing: Lineages of the Twenty-First Century*. London: Verso.
- Bell, Daniel (1973): *The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting*. New York: Basic Books.
- Bettelheim, Charles (1976): *Economic Calculation and Forms of Property*, London: Routledge & Kegan Paul.
- Brenner, Robert (1977): *The Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism*. *New Left Review* (104): 25–92.
- Dumenil, Gerard in Levy, Dominique (2006): *Unproductive Labour as Profit Rate Maximising Labour*. Dostopno preko <http://www.jourdan.ens.fr/levy/dle2006b.htm>, 15. 3. 2010.
- Kerševan, Marko (1980): *Mesto pojmov družbene formacije, baze in nadgradnje v marksistični družbeni teoriji*. V Marko Kerševan, *Razredna analiza in marksistična družbena teorija*, 61–108. Ljubljana: DE.
- Laclau, Ernesto (1971): *Feudalism and Capitalism in Latin America*. *New Left Review* (67): 19–38.
- Marx, Karl (1961): *Kapital: Kritika politične ekonomije*. 1. Proces produkcije kapitala. Ljubljana: CZ.

- Marx, K. (1973): Kapital: Kritika politične ekonomije: 3. Celotni proces kapitalistične produkcije. Ljubljana: CZ.
- Merton, Robert K. (1968): The Sociology of Knowledge. V Robert K. Merton, Social Theory and Social Structure, 510–542. London in New York: The Free Press.
- Polanyi, Karl (2008): Velika preobrazba; Politični in ekonomski viri našega časa. Ljubljana: *cf.
- Rubin, Isaac I. (1978): Abstract Labour and Value in Marx's System. V Simon Mohun (ur.), Debates in Value Theory, 35–72. New York: St. Martin's Press.
- Samuelson, Paul A. (1968): Ekonomika: Tehnika sodobne ekonomske analize. Ljubljana: CZ.
- Spencer, Herbert (1974): The Principles of Sociology: 2. zvezek. Westport (Con): Greenwood Press.
- Stanojević, Miroslav (1989): Kapitalistički način proizvodnje i proizvodna podela rada. Beograd: Stručna knjiga in Institut za mednarodni radniški pokret.
- Sweezy, Paul (1976): A Critique. V Rodney Hilton (ur.), The Transition from Feudalism to Capitalism, London in New York: NLB.
- Vercellone, Carlo (ur.) (2007): Kognitivni kapitalizam: Znanje i financije u post-fordističkom razdoblju. Zagreb: Politička kultura.
- Wallerstein, Immanuel (1974): The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-System in the Sixteenth Century. New York, San Francisco in London: Academic Press.
- Weber, Max (1978): Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology: 1. zvezek. Berkeley: University of California Press.